

Nüzhetü'l-kulüb'da Faziletli Şehirler: İranlı Şâir Hamdullah Müstevfî'nin Gözünden Mekke, Medine ve Kudüs

Aslınur ÖZCAN KOCABEY* Sedat KOCABEY**

Öz

Hamdullah Müstevfî XIV. yüzyılda yaşamış İranlı tarihçi, coğrafyacı ve şâirdir. Aslen Kazvinli olan Müstevfî'nin meşhur tarih eseri Tārīḥ-i Güzide'nin yanı sıra coğrafya ve kozmografyaya dair Nüzhetü'l-kulüb adlı bir eseri de bulunmaktadır. Nüzhetü'l-kulüb eseri giriş, üç bölüm ve bir hâtimeden meydana gelmektedir. Birinci bölümde mineraller, botanik ve zooloji, ikinci bölümde insan vücudunun yapısı, ahlâkî vasıfları ve melekeleri, üçüncü bölümde ise coğrafya konu edinmektedir. Coğrafyaya ayrılan bu bölüm ise kendi içinde dört kısımdan oluşmaktadır. Orijinal bilgiler ihtiva eden birinci kısımda Mekke, Medine, Kudüs ve Mescid-i Aksâ; ikinci kısımda İran'ın maliyesi, coğrafyası, eyalet, vilâyet, kaza, nahiye ve köyleri, yol ve menzilleriyle dağları, nehirleri, deniz ve gölleri, maden ve mineralleri; üçüncü bölümde komşu ülkeler, son bölümde de diğer bazı ülkelerin coğrafi durumu incelenmektedir. Hâtime bölümünde ise acâibü'l-mahlûkât konularına yer vererek eser nihâyete erdirmiştir. Çalışmamızın konusu, Nüzhetü'l-kulüb eserinin coğrafya bölümünün ilk kısmı olan Mekke, Medine ve Kudüs'tür. Eserin yazılış amacı İran coğrafyasını yazmak olsa da yazar, Belh ekolüne mensup coğrafyacıları takip eden yazar onların yaptığı gibi esere kutsal şehirlerden cihânın en faziletli şehirleri diye tasvir ettiği Mekke, Medine ve Kudüs'ü konu edinerek başlamış ve daha sonra önem sırasına göre diğer şehirleri incelemiştir. Bu üç şehrin âyet ve hadislerde zikredilmesi, onun bu şehirleri faziletli görmesinde önemli bir sebeptir. XIV. yüzyıl Şam ve Hicaz coğrafyasının tasvir edildiği bu kısım orijinal bilgiler içermektedir. Aynı zamanda eserde bahsi geçen şehirlerin İran coğrafyasına uzaklıkları, coğrafi olarak enlem ve boylam gibi bilgilerinin verilmesi ve şehirlerin kapladığı yüz ölçümlerinin ayrıntılı şekilde belirtilmesi bu eseri değerli kılan özelliklerdendir. Peygamberlerin zikri geçtiği yerlerde kısca ve menkıbelere de yer verilmesi, şehir tarihi açısından önemli isimlerin zikredilmesi de diğer unsurlardır. Bu çalışma ile bahsi geçen eserde İranlı ve Şii bir tarihçi tarafından XIV. yüzyıl coğrafyasında Mekke, Medine ve Kudüs'ün nasıl konu edildiği, bu şehirlere bakış açısı ve ne gibi bilgiler sunduğu ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mekke, Medine, Kudüs, Hamdullah Müstevfî, Nüzhetü'l-kulüb.

* Arş. Gör. Dr., Ordu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslâm Edebiyatı, aslinurozcan.tie@gmail.com, Ordu, Türkiye, ORCID: 0000-0002-6978-6676

* Öğr. Gör. Dr., Sakarya Üniversitesi, Türk Dili Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, sedatkocabey@sakarya.edu.tr, Sakarya, Türkiye. ORCID: 0000-0002-0528-3324

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

The Virtuous Cities in Nuzhat al-Qulub: Mecca, Medina and Jerusalem from the Perspective of the Iranian Poet Hamdullah Mustawfi

Aslınur ÖZCAN KOCABEY* Sedat KOCABEY**

Abstract

Hamdullah Mustawfi was a 14th-century Iranian historian, geographer, and poet. Originally from Qazvin, in addition to his renowned historical work *Tārīkh-i Guzīda*, he also authored a work on geography and cosmography titled *Nuzhat al-Qulūb*. This work consists of an introduction, three main sections, and a conclusion. The first section deals with minerals, botany, and zoology; the second discusses the structure of the human body, moral characteristics, and faculties; and the third section is dedicated to geography. This geographical section is itself divided into four parts. The first part, which includes original information, focuses on Mecca, Medina, Jerusalem, and al-Masjid al-Aqsa. The second part covers the fiscal system and geography of Iran, including its provinces, districts, sub-districts, villages, routes and stations, mountains, rivers, seas and lakes, as well as its mines and minerals. The third part examines neighboring countries, while the final part addresses the geographical status of several other countries. The work concludes with a *khātima* section that discusses marvels of creation (*‘ajā’ib al-makhlūqāt*). The subject of our study is the first part of the geographical section of *Nuzhat al-Qulūb*, which addresses Mecca, Medina, and Jerusalem. Although the author’s initial purpose was to document the geography of Iran, following the tradition of geographers associated with the Balkh school, he begins his work—just as they did—with the sacred cities he describes as the most virtuous in the world: Mecca, Medina, and Jerusalem. He subsequently examines other cities according to their degree of significance. The frequent mention of these three cities in the Qur’an and Hadith literature is a major reason for his attribution of their exceptional status. This part of the work, which describes the 14th-century geography of the Levant and the Hijaz, contains original content. Among the distinctive features that enhance the value of this work are the details provided regarding the distances between the mentioned cities and the Iranian territories, their geographical coordinates such as latitude and longitude, and precise information on the area each city occupies. The inclusion of narratives and legends in sections referring to prophets, as well as the mention of historically significant figures, are additional noteworthy elements. Through this study, we aim to examine how Mecca, Medina, and Jerusalem are addressed in *Nuzhat al-Qulūb*, how these cities are perceived by a 14th-century Iranian Shi’i historian, and what kind of information is presented about them.

Keywords: Mecca, Medina, Jerusalem, Hamdullah Mustawfi, *Nuzhat al-Qulūb*.

* Res. Asst. Dr. Ordu University, Faculty of Theology, Turkish Islamic Literature, aslinurozcan.tie@gmail.com, Ordu, Türkiye, ORCID: 0000-0002-6978-6676

** Lec. Dr., Sakarya University, Turkish Language Teaching Application and Research Center, sedatkocabey@sakarya.edu.tr, Sakarya, Türkiye. ORCID: 0000-0002-0528-3324

1. Giriş

Tarih boyunca şehirler, sadece fiziksel yapıları ve coğrafi konumlarıyla değil, aynı zamanda manevî, kültürel ve tarihî anlamlarıyla da büyük önem taşımışlardır. Bazı şehirler, barındırdıkları kutsal mekânlar, peygamberlerin izleri ve manevî atmosferleri nedeniyle “faziletli şehirler” olarak anılmış ve dinî gelenekler içinde özel bir konuma sahip olmuşlardır. Bu tür şehirler, sadece inanç sistemleri açısından değil, aynı zamanda toplumların kimlik inşasında ve tarihî hafızalarında merkezî bir rol oynamıştır. Özellikle İslâm medeniyeti açısından bakıldığında, bazı şehirlerin faziletleri, Kur’ân-ı Kerîm’de zikredilmeleri, hadis-i şeriflerde övülmeleri yahut peygamberlerin ve sahabenin izlerini taşımaları sebebiyle ayrıcalıklı bir konumda değerlendirildiği görülmektedir. Mekke-i Mükەرreme, Medîne-i Münevvere ve Kudüs-i Şerîf gibi şehirler, ilâhî vahyin indiği, risâletin tebliğ edildiği ve mukaddes hatıraların yaşandığı beldeler olarak İslâm tarihinde “belde-i tayyibe”, “dârü’s-selâm” ve “harem-i ilâhî” gibi kavramlarla anılmış; bu yönleriyle ümmetin ortak düşünce düzleminde önemli bir yer edinmiştir.

Fazilet kavramı, kelime anlamıyla fazl (f-ż-l) kökünden türemiş olup değer, erdem, meziyet, üstünlük ve yücelik gibi anlamlar taşımaktadır (Sâmî, 1989, s. 999). Bir şehrin faziletli olarak nitelendirilmesi ise onun, tarihî olaylar, dinî inançlar ve kültürel miras açısından taşıdığı değerlere dayanmaktadır. İslâm coğrafyasında faziletli şehirler, aynı zamanda kutsal merkezler olarak kabul edilmekte ve bu şehirlerin fazileti, Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan âyetler ve hadislerde belirtilen üstünlüklerle desteklenmektedir. Bu anlayış çerçevesinde, faziletnâme adı verilen edebî türler, şehirlerin kutsallığını, tarihî önemini ve manevî derinliğini anlatan eserler olarak ortaya çıkmıştır. Şehir faziletnâmeleri, belirli şehirlerin tarihî, dinî ve kültürel yönlerini yücelten eserler olup genellikle söz konusu şehrin kutsallığını, önemli şahsiyetlerini ve İslâm dünyasındaki yerini anlatır. Bu tür eserler, İslâmî edebiyat içerisinde sahip oldukları nitelikler doğrultusunda, bu alanda gerçekleştirilen araştırmalarda özel bir konuma sahiptir. (Özcan Kocabey, 2023). Faziletnâmelerde ele alınan şehirlere bakıldığında Mekke, Medine ve Kudüs’ün en önemli konular arasında yer aldığı görülmektedir. Yazıldıkları dönemin koşulları ve ihtiyaçlarına bağlı olarak muhtevası değişiklik gösterebilen şehir faziletnâmeleri genel itibarıyla cihat, ziyaret ve imar konuları ağırlıklı olmak üzere kaleme alınmıştır. Bu eserlerde şehir-

lerle ilgili bilgiler çoğunlukla tarihî kaynaklara dayandırılmakla birlikte, özellikle coğrafi tasvirlerde -dağlar, ovalar, su kaynakları gibi- gözleme dayalı anlatımlara da yer verilmektedir. Bazı faziletnâmelerde ölçümler, mesafeler ve yapılar gibi ayrıntılı bilgiler dikkat çekerken; şehirde yer alan yapılar ve bunların dinî/sosyokültürel önemleri detaylı biçimde işlenmektedir. En dikkat çekici unsurlardan biri ise, bu şehirlerde medfûn bulunan dinî şahsiyetlerin zikredilmesidir. Zira bir şehrin fazileti, yalnızca mekânın geçmişteki olaylarla ilişkilendirilmesiyle değil; aynı zamanda o topraklarda yaşamış ve vefat etmiş kimselerle irtibatlandırılmasıyla da pekiştirilmektedir. Böylelikle faziletli şehirler; dağları, ovaları, su kaynakları, tarihi, sakinleri ve toprağında medfûn bulunan zatlarla birlikte bir bütün olarak değerlendirilmektedir.

Mekke, İslamiyet'in doğduğu yer ve Kâbe'yi barındıran kutsal bir merkez; Medine, Hz. Muhammed'in (s.a.s) hicret ettiği, İslam devletinin temellerinin atıldığı ve Mescid-i Nebevî'nin bulunduğu bir şehir; Kudüs ise hem İslam hem de diğer ilahî dinler açısından büyük öneme sahip, Mescid-i Aksâ'yı barındıran kutsal bir belde olarak faziletli şehirler arasında sayılmıştır. Bu şehirler, sadece inanç merkezleri olmalarıyla değil, aynı zamanda tarih boyunca büyük medeniyetlerin kesişim noktalarında bulunmasıyla da dikkat çekmiştir. Şehir tarihi açısından bakıldığında, faziletli olarak kabul edilen bu şehirlerin sadece dinî değil, aynı zamanda siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan da merkezî roller üstlendikleri görülmektedir. Mekke, tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi olmuş; Medine, erken İslam tarihinde siyasî ve sosyal bir dönüşümlerin yaşandığı yer olmuş; Kudüs ise yüzyıllar boyunca farklı medeniyetlerin kesintisiz bir şekilde ilgi odağı olmuştur. Bu nedenle, bu şehirler üzerine yapılan tarihî ve coğrafi çalışmalar, sadece dinî metinlerle sınırlı kalmayıp, şehirlerin gelişimi, mimari özellikleri, sosyo-ekonomik yapıları ve siyasal tarihleri gibi çok boyutlu bir yaklaşımla ele alınmalıdır.

İranlı tarihçi ve coğrafyacı Hamdullah Müstevfî'nin XIV. yüzyılda kaleme aldığı *Nüzhetü'l-kulûb* adlı eseri, bu kutsal şehirleri detaylı bir şekilde ele alan önemli kaynaklardan biridir. Müstevfî, eserinde Mekke, Medine ve Kudüs'ü cihanın en faziletli şehirleri olarak tasvir etmekte ve bu şehirlerin dinî ve tarihî önemine vurgu yapmaktadır. Onun aktardığı bilgiler, yalnızca coğrafi ve tarihî verilerle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda bu şehirlerin manevî atmosferini ve İslam dünyasındaki yerini anlamak açısından da bü-

yük önem taşımaktadır. Bu çalışma, *Nüzhetü'l-kulüb*'da bu şehirlerin nasıl ele alındığını ve ne tür bilgilerin aktarıldığını inceleyerek, XIV. yüzyıl coğrafyacılığında kutsal şehir algısının izlerini İranlı, Şii bir alimin eserinde yer verdiği menkıbeler üzerinden sürmeyi amaçlamaktadır.

2. Müellifin Hayatı ve İlmî Çevresi

Çalışmamıza konu olan eserin müellifinin tam adı, Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvîni'dir. 680/1281 yılında Kazvin'de dünyaya gelmiştir (Özaydın, 1997, s. 454). Büyük dedesi Eminüddin Nasr ve babası Irak'ın müstevfisi olduğu için bu aile “Müstevfiyân” lakabıyla anılır. Müstevfî ise devletin mâli işler divanı başkanı ve memurları için kullanılan bir terimdir. Hamdullah Müstevfî, Olcaytu zamanında İlhanlıların meşhur veziri Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî tarafından aile geleneğine uygun biçimde müstevfî olarak tayin edilmiştir. 711/1311'de kaptıplık yaptığı sırada Kazvin, Ebher, Zencan ve Târimeyn'in mâli işlerinin teftişiyle görevlendirilmiştir. Bu görevi vesilesiyle bulunduğu Sultâniye, Tebriz, Bağdat, İsfahan gibi şehirlerin kütüphanelerinde de incelemelerde bulunmuştur (Özaydın, 1997, s. 454).

Gençliğinde tarih kitaplarına ilgi duyduğu bilinen Müstevfî, özellikle Reşidüddin'in meclisleri başta olmak üzere, âlim, edip ve şâirlerin meclislerine katılmaktan hoşlanırdı. Reşidüddin'in öldürülmesiyle devrin bütün âlim ve düşünürleri gibi o da gözden düştü. Ancak Ebû Said Bahadır Han devletin giderek çöküşe sürüklendiğini görünce kâbiliyetli ve dirâyetli insanları tekrar göreve getirme ihtiyacını hissetmiştir. Bu doğrultuda, 728/1328 yılında Reşidüddin'in oğlu Gıyâseddin Muhammed'i vezir olarak atamış; böylece inzivaya çekilmiş yetkin kişilerin yeniden görevlendirilmesinin önü açılmıştır. Bu süreçte Hamdullah Müstevfî de onun hizmetine girmiştir (Günaltay, 1991, s. 311). Hayatına dair soy kütüğü, kardeşleri ve görev yaptığı şehirler gibi pek çok ayrıntılı bilgiye, *Târîh-i Güzide* adlı eserinde bizzat kendisinin verdiği bilgiler aracılığıyla ulaşılmaktadır. Her ne kadar Hamdullah Müstevfî'nin tam olarak ne zaman vefat ettiği bilinmese de *Nüzhetü'l-kulüb* adlı eserini 740/1340 yılında tamamlamasının ardından başka bir eserinin bulunmaması, vefatının bu tarihten sonraki bir döneme rastladığını düşündürmektedir. Gümbet-i Dirâz adıyla şöhret bulan kabri Kazvin'dedir (Müstevfî, 1393/2018, s. XXXIX,XLIII).

Hamdullah Müstevfi'nin çalışmamıza konu olan eseri *Nüzhetü'l-kulüb* dışında kaleme aldığı ve günümüze ulaşan iki eseri daha bulunmaktadır. Bu eserlerin ikisi de birçok kitaba kaynaklık etmiş tarih kitaplarıdır. İlki *Tārīh-i Güzīde*'dir. İlhanlı Veziri Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî'nin teşvikiyle yazmıştır ve vezirin idamından sonra 730/1330 yılında tamamlayarak yerine geçen oğlu Vezir Gıyâseddin Muhammed'e takdim etmiştir. Müstevfi'nin bir diğer eseri *Ẓafernâme*'dir. Firdevsî'nin *Şāhnâme*'sine nazîre olarak manzum bir tarih olarak kaleme almıştır (Günaltay, 1991, s. 311). Müellif kırk yaşında yazmaya başladığı bu eserini 735/1335'te tamamlamıştır. Eserinin üçte ikisini tamamladıktan sonra bir diğer önemli eseri *Tārīh-i Güzīde*'ye başlayan yazar önce onu bitirmiş ardından beş yıl kadar daha çalışıp *Ẓafernâme*'yi nihayete erdirmiştir (Günaltay, 1991, s. 312).

3. *Nüzhetü'l-kulüb*; Muhtevası ve Genel Özellikleri

Müstevfi'nin kaleme aldığı üçüncü ve son eser olan *Nüzhetü'l-kulüb*, coğrafya, ilm-i heyet ve dünyadaki olağan dışı şeyler hakkında yazılmıştır. Ön sözünde yazılış sebebine değinen müellif, daha önce bu konularla ilgili kaleme alınan eserlerin çoğunlukla Arapça olduğunu ve İran coğrafyasında, Acemler arasında bu alanda yazılmış bir eserin bulunmadığını ifade etmiştir. Eserdeki konuların büyük kısmının halk tarafından bilinmediğini belirten Müstevfi, dostlarının “Sen İran coğrafyasına hâkimsin; eğer bu bilgileri Farsça bir kitapta toplarsan, bu eser dostların için insanîyet meclisinde mum işlevi görür.” şeklindeki ricaları üzerine bu eseri telif etmeye başlamıştır. (Müstevfi, 1393/2018, s. XLVI, XLVII). Müstevfi, kendi verdiği bilgilere göre, bu kitabı kaleme alırken Ahmed b. Ebû Abdullah'ın *et-Tibyân*, İbn Hurdâzbih'in *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Şuverü'l-eḳālīm*, Ebü'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*, Zekerîyyâ el-Kazvîni'nin *Acâ'ibü'l-mahlûkât*, *Âşârü'l-bilâd* ve *aḥbârü'l-'ibâd*, İbnü'l-Belhî'nin *Fârsnâme* adlı eserlerinden ve birçoğu günümüze ulaşmayan *Risâle-i Melikşâhî* ve *Risâletü's-Senceriyye* gibi çeşitli kaynaklardan faydalanmıştır. Müstevfi, bu kaynaklardan derlediği bilgileri kendi gözlemleri ve ilâveleriyle zenginleştirerek *Nüzhetü'l-kulüb* isimli eserini meydana getirmiştir (Özaydın, 1997, ss. 454, 455).

740/1339'da tamamlanan *Nüzhetü'l-kulüb*'un yazıldığı dönemde iktidar

değişikliklerinden kaynaklı karışıklıklar ve fitnelerin olması sebebiyle yazar kendini bu konulara değinme mecburiyetinde görmüştür. Bu konulara değinmesi, yaptığı hata ve yanlışlardan ötürü okuyucularından şu şekilde özür dilemesine sebebiyet vermiştir: “Bu kitabı gözleriyle şerefliendirecek olan büyüklerin ve fazilet sahiplerinin -ümit edilmektedir ki- bu kitaba iyi gözle bakarak hoş görüyle okumaları, eğer onda hata ve eksiklik görürlerse, onu gaddar zamanın sebep olduğu akıl karışıklığına, yıkımların yoğunluğuna ve kutlu padişahın -Allah delilini aydınlatsın ve rahmet eylesin- yokluğuna saymaları ümit edilir.” (Müstevfî, 1393/2018, s. XLVIII, XLIX).

Müellifin eserine *Nüzhetü'l-kulüb* adını vermesi de mânidardır. Arapça kökenli olan “nüzhet” kelimesi; dinlenme, ferahlık, iç açıcı gezinti veya ruhu dinlendiren sohbet gibi anlamlara gelir (*Kubbealtı Lugatı*, t.y.). Bu bağlamda, “Nüzhetü'l-kulüb” (Gönüllerin Ferahlığı) başlığı, eserin sadece bilgi sunmakla kalmayıp aynı zamanda okuyucunun zihnini ve kalbini tatmin etmeyi amaçlayan, yani ruha hitap eden bir metin olduğunu îmâ eder. Coğrafya gibi teknik bir alanı bile edebî, ahlaki ve manevi değerlerle süsleyerek “nüzhet” vadetmesi, okuyucunun hem aklına hem gönlüne hitap etmeyi amaçladığını gösterir. Bu vaadini ise dünyanın en faziletli beldeleri saydığı Mekke, Medine ve Kudüs’ü anlatmaya başlamakla gerçekleştirmeye bir adım atar.

Nüzhetü'l-kulüb, kozmografya ile ilgili bir girişin ardından üç esas bölüm (makale) ve bir hâtimeden meydana gelmektedir. Eserin birinci bölümünde mineraller, botanik ve zoolojiyle ilgili çeşitli bilgilere yer verilirken; ikinci bölümde insanın vücut yapısı, ahlâkî vasıfları ve melekeleri ele alınmaktadır. Üçüncü bölüm ise bütünüyle coğrafyaya tahsis edilmiştir ve dört kısımdan oluşmaktadır. Orijinal bilgileri içeren birinci kısımda Mekke, Medine ve Kudüs şehirleri incelenmekte; ikinci kısımda İran’ın maliyesi, coğrafyası, eyalet, vilâyet, kaza, nahiye ve köyleri ile yol ve menzilleri, dağları, nehirleri, deniz ve gölleri, maden ve mineralleri ayrıntılı şekilde ele alınmaktadır. Üçüncü kısım komşu ülkelerin, son kısım ise diğer bazı ülkelerin coğrafi durumunu konu edinmektedir. Eserin hâtimesinde, dünyadaki tuhaf ve garip şeylere (acâibü'l-mahlûkât) de yer verilmiştir. Bu yönüyle *Nüzhetü'l-kulüb*, tarihî coğrafya ve sosyal tarih açısından dikkate değer bir kaynak olma özelliği taşımaktadır. (Özaydın, 1997, ss. 454-455). *Târih-i Güzîde* ile birlikte sözlerinin sadeliği ve konularının yeniliği se-

bebiyle müsteşriklerin ilgisini çeken eserin bazı kısımları, bu ilginin bir sonucu olarak Türkçeye ve birçok yabancı dile çevrilip orijinal dili olan Farsçası ile birlikte yayımlanmıştır (Müstevfî, 1393/2018, s. L). Nitekim XVII. yüzyılda Bitlis Beyi Abdal b. Ziyâeddin Han'ın (ö. 1078/1668) talebi doğrultusunda eserin tamamı Türkçeye çevrilmiş ve bu çeviri kendisine ithaf edilmiştir. Söz konusu tercümenin coğrafya bölümü ise 2020 yılında akademik bir tez çalışmasına konu olmuştur (Ekmekçi Aşan, 2020).

3.1. Eseri Önemli Kılan Özellikler

İran tarih yazıcılığı içinde *Nüzhetü'l-kulüb* içerik ve yöntem bakımından Moğol öncesi tarih yazımı ile coğrafi tarih yazıcılığının etkisinde kalmış ansiklopedik bir eserdir. Eserin kaynaklarına ve muhtevâsına baktığımızda *Nüzhetü'l-kulüb*'un kendinden önceki coğrafya eserlerinden etkilendiği ve bu çizgiyi devam ettirdiği görülmektedir. Esasen müellifin sebep-i telif kabilinde belirttiği üzere bu konularda mevcut olan Arapça kaynaklara karşın Farsça eserlerin yetersizliği ve yakın çevresinin ricaları, eserin kaleme alınmasında belirleyici olmuştur. Dolayısıyla Müstevfî'nin kaleme aldığı eserin Arapça kaynaklardan beslendiği aşîkârdır. Ancak müellifin neşir üslubu sayesinde bu kaynaklardan yararlanma biçimi, derleme bir eserden ziyâde onu telif niteliğinde bir esere dönüştürmüştür.

Eserin takip ettiği geleneği ortaya koyması açısından şu örnekleri serdetmek açıklayıcı olacaktır. *Nüzhetü'l-kulüb*'un Mekke bölümünün girişinde Cezâir-i Hâlidât ve hatt-ı istivâ terimleri geçmektedir. İslam coğrafyacılarına göre Cezâir-i Hâlidât yani Kanarya Adaları meridyenlerin başlangıç noktasıdır. Hatt-ı istivâ ise ekvator yani enlemlerin başlangıcıdır. Müstevfî'nin konum bilgilerini İslam coğrafyacılarının benimsediği yöntemle aktarması, onun İslamî coğrafya geleneğini takip ettiğini gösteren önemli göstergelerden biridir. Yazım geleneği açısından değerlendirildiğinde, Müstevfî'nin ele aldığı şehirlerin yeryüzü şekilleri-dağlar, ovalar ile iklim özelliklerine ve su kaynaklarına yer vermesi; ayrıca yedi iklim teorisini esas alarak bu şehirlerin ölçümlerini doğuya doğru sıralaması, onun klasik İslam coğrafya geleneğini sürdürdüğünü gösteren önemli unsurlardandır. (Ekmekçi Aşan, 2021, s. 505). Fakat her ne kadar geleneğin devamı niteliğinde bilgiler serdetse de bu onun sorgulamadan bilgileri derlediği anlamına gelmemektedir. Nitekim enlem ve boylam kavramları-

nı İslam coğrafyacılarından almasına rağmen, Moğolların Çin üzerinden benimsediği ve enlem ile boylam çizgilerinin kesiştiği ancak ekvatorunda birleşmediği bir ölçüm sistemini kullanır. Bu durum, onun hem önceki eserlerinden edindiği tecrübe hem de artan bilgi ve deneyimi sayesinde kendine özgü bir zihin ve bilgi dünyası inşa ettiğini göstermektedir. Kendi gezi ve gözlemlerini içeren bilgileri vermesi gitmediği yerlerde kaynakları karşılaştırıp kendi süzgecinden geçirmesi de aynı minvâldedir. Ayrıca Müstevfî'nin İlhanlı dönemine ait birinci el kaynaklardan yararlanması, *Nüzhetü'l-kulüb*'u yalnızca içerik bakımından değerli kılmakla kalmamış; aynı zamanda, tecrübeli bir tarih yazarının kaleminden çıkan sade ve açık üslup sayesinde eseri, dil ve kültür tarihi açısından da kıymetli bir kaynak hâline getirmiştir (Ahmad, 1993, s. 59; Çiftçi, 2016, s. 12).

Müstevfî'nin yedi iklim teorisini esas alması, İran'ı merkez kabul eden bu sistemde siyasî etkilerin de eserine yansıdığını göstermektedir. Her ne kadar söz konusu teori İranlı coğrafyacıların katkılarıyla şekillenmiş olsa da, Batlamyus'un etkisiyle dünya merkezinin belirlenmesi meselesi ortadan kalkmış; böylece coğrafya zamanla dinî ve siyasî etkilerden arındırılmaya başlamıştır (Çiftçi, 2016, s. 17).

3.2. Eserde Ele Alınan Temel Konular

Hamdullah Müstevfî'nin *Nüzhetü'l-kulüb* adlı eseri, XIV. yüzyıl İslam coğrafyası ve şehir tarihi açısından önemli bilgiler sunan bir kaynak niteliğindedir. Eserin coğrafya bölümü, dönemin şehirlerini detaylı bir şekilde ele almakta ve çeşitli açılardan değerlendirmektedir. Müstevfî, şehirleri yalnızca fiziksel ve coğrafi özellikleriyle ele almakla kalmamış, aynı zamanda tarihî, kültürel ve ekonomik açılardan da incelemiştir.

Eserin bu bölümü genel itibarıyla üç ana başlık altında yapılandırılmıştır: kutsal şehirler olarak Mekke, Medine ve Kudüs; İran coğrafyasındaki önemli şehirler ve İran dışındaki komşu ülkelerde yer alan şehirler. Çalışmamızın odak noktası olan kutsal şehirler, yani Mekke, Medine ve Kudüs, eserin coğrafya bölümünün ilk kısmında detaylı bir biçimde ele alınmıştır. Müstevfî, bu üç şehri “cihânın en faziletli şehirleri” olarak nitelendirmekte ve onları diğer şehirlerden ayıran dinî, tarihî ve coğrafi özellikleri dikkatle vurgulamaktadır. Müstevfî'nin bu şehirlerle ilgili tasvirleri, çeşitli kategorilere ayrılarak çok yönlü bir değerlendirme sunmaktadır. İlk ola-

rak, coğrafi konum ve fiziki özellikler bakımından şehirlerin bulunduğu bölgeler detaylandırılmış, enlem-boylam bilgilerine yer verilmiş, iklim koşulları, çevresel faktörler ve doğal kaynaklar açıklanmıştır. Su kaynakları, toprak verimliliği, tarımsal ürün çeşitliliği ve öne çıkan sebze-meyve türleri de bu bağlamda değerlendirilmiştir.

Tarihî ve etimolojik bilgiler başlığı altında, her bir şehrin kuruluş süreci, tarih boyunca hangi hükümdarlar ya da topluluklar tarafından yönetildiği ve geçirdiği önemli tarihî dönüşümler ele alınmıştır. Ayrıca şehir isimlerinin kökenlerine ilişkin açıklamalara, bu isimlerin anlamlarına ve etimolojik bağlamlarına da bu başlık altında verilmiştir. Ekonomik ve ticari yapı açısından ise şehirlerin gelir kaynakları, ticaret yolları üzerindeki stratejik konumları, bölgesel ticarete oynadıkları roller ve vergi sistemleri ele alınmıştır. Hangi ürünlerin ticaretinin yapıldığı ve önemli pazar yerlerinin nelerde bulunduğu gibi ayrıntılar da sunulmuştur. Kültürel ve sosyal hayata ilişkin olarak, şehir halkının yaşam tarzları, gelenekleri, mezhep ve dinî aidiyetleri, etnik çeşitlilikleri ve toplumsal etkileşim biçimleri kapsamlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Müstevfî'nin şehir halkının fiziki özellikleri, ten renkleri ve mizaçlarına dair aktardığı gözlemler, dönemin toplumsal algısını ve tasavvurunu yansıtmaları bakımından dikkat çekici niteliktedir. Dinî mekânlar ve fazilet unsurlarına ayrılan bölümde, İslam dünyası açısından merkezi öneme sahip olan Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ gibi ibadet yerleri ayrıntılı biçimde tasvir edilmiş; bu yapıların Kur'ân âyetleri ve hadislerde yer alan faziletleri vurgulanmıştır.

Mimari ve şehir planlamasına dair kısımlarda, cami, medrese, han, kervansaray gibi yapılar açıklanmakta; şehirlerin fiziki yapıları, çarşıları, yolları ve mahalle düzenlerine dair ayrıntılar verilmektedir. Ayrıca, şehirlerle ilgili anlatılan tarihî olaylar, menkıbeler ve kıssalar da değerlendirilerek peygamberlerin ve İslam büyüklerinin bu şehirlerde yaşadığı hadiseler aracılığıyla, söz konusu olayların şehirlerin manevî tarihine katkıları izah edilmiştir. Bu kategoriler ışığında değerlendirilen Mekke, Medine ve Kudüs, Müstevfî'nin gözünden sadece birer coğrafi yerleşim alanı değil; aynı zamanda İslam dünyasında merkezî bir konuma sahip, dinî anlamlarla örülmüş kutsal şehirler olarak tasvir edilmiştir. Müstevfî'nin bu şehirlere dair ayrıntılı ve çok boyutlu tasvirleri, XIV. yüzyıl İslam coğrafyacılığı açısından olduğu kadar, dönemin kutsal şehir algısının nasıl şekillendiğini anlamak bakımından da büyük bir önem taşımaktadır.

3.3. Eserin Yöntemi (*Kişver* Metodu)

Burada eserin yazım yöntemini oluşturan *Kişver* metoduna ayrıntılı olarak değinmek İranlı bir yazarın bakış açısından incelediğimiz bu şehirleri anlamamızda kolaylık sağlayacaktır. Hamdullah Müstevfî'nin eserinin bilgi ağını ördüğü bu usûl *Kişver* metodu olarak adlandırılmaktadır. Coğrafyacıların çalışmalarında kullandığı iki metoddan biri olan *Kişver*, yeryüzünün yedi iklim bölgesine ayrılması ile meydana getirilen bir sistem olup İran-şehr (Irak) bölgesini temele almasıyla bilinir (Ahmad, 1995, s. 281). İran merkezli bu coğrafya ekolü 4. iklim olan İran'ın merkezde olup çevresinde ise 6 iklimin bulunduğu bir sistemdir. Bu sistemde yeryüzünün uç bölgeleri önem arz etmektedir. Cezâir-i Hâlidât yani Kanarya Adaları ölçümlerde kullanılan batı sınırını teşkil etmektedir. Coğrafya ve iklimler, şehirleri ve şehirlerde yaşayan her türlü canlıyı etkilemektedir. Burada oluşan hava, su kişilerin fiziki özelliklerinin oluşumunun esasını oluşturmaktadır (Kaya Ünal, 2024, s. 180).

Müstevfî de yaşadığı coğrafya olan İran'ı esas alan *Kişver* metodunu benimseyerek eserini kaleme almış İran temelli bir coğrafya anlatısını bizlere sunmuştur. Bu anlatıda değerli olan bir diğer husus sınır olarak *Kişver* metodunda yer alan Cezâir-i Hâlidât'ın yanı sıra hatt-ı istivâ yani ekvatoru da sınırlarına eklemesidir. Zira *Kişver* metodunda enlem yer almaz. Fakat Müstevfî şehirlerin konum bilgilerini verirken boylam olarak Cezâir-i Hâlidât'ı; enlem olarak ise enlemlerin başlangıç noktası olan hatt-ı istivâyı kullanır. Böylelikle geleneksel İran coğrafyacılarının üslubunu temel aldığı metoduna eklemeler ve yenilikler yapmayı ihmal etmez.

İslam coğrafyacılarından Belh ekolü temsilcilerinden İstahrî (ö. 340/951-52'den sonra), *Mesâlikü'l-memâlik* adlı eserinde “İslam ülkelerini yirmi iklime ayırdım ve Arap diyarlarından başladım. Bu bölgeyi tek bir iklim olarak kabul ettim; zira şehirlerin anası olan Mekke ve Kâbe buradadır. Bunun dışında Arap bölgesi bu iklimin ortasında bulunmaktadır.” (İstahrî, 1967, s. 3) diyerek Hamdullah Müstevfî'nin de devam ettirdiği anlayış doğrultusunda, İslam ülkelerini esas alan bir tasnif ortaya koymuştur. Bu ifadesinden, İstahrî'nin “Yedi İklim” teorisini bildiği ancak eserini kaleme alırken bu metoda başvurmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Irak ekolünün ilk temsilcileri olan İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-13) ve Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra) de eserlerinde bu teoriye yer vermemiştir. İbn Hurdâzbih eserinde tasnifini yaparken Ka'be ve Mekke eksenli bir yol izler. Eserine “Bütün

Ülkelerin Halklarının Kıblesi” başlığı altındaki bilgilerle başlar (Ağarı, 2007, s. 173). Bununla birlikte, söz konusu teori Müslüman âlimler tarafından bilinen bir yaklaşımdır. Nitekim ekolün daha sonraki mensupları olan İbn Rüsteh (ö. 300/913’ten sonra), Kudâme b. Ca’fer (ö. 337/948 [?]), İbnü’l-Fakîh (III-IV./IX-X. yüzyıl) ve Mes’ûdî (ö. 345/956) gibi müellifler eserlerinde bu teoriye yer vermişlerdir. Ancak İstahrî’nin, “Yedi İklim” olarak bilinen tasnifin dışına çıkarak İslam ülkelerini kendi sistematığı içerisinde sınıflandırması, bu yaklaşımın ayrı bir ekol olarak değerlendirilmesine neden olmuştur (Ağarı, 2007, s. 186). Hamdullah Müstevfî’nin eserinin kaynakları arasında İbn Hurdâzbih’in el-*Mesâlik ve l-memâlik* eserinin yer alması İslam şehirleri ve özelde faziletli şehirler olan Mekke, Medine, Kudüs odaklı yedi iklim teorisini benimsediğini göstermektedir.

Yedi iklim teorisi sadece coğrafya konusu olmanın ötesinde sembolik bir örüntü çerçevesinde Kur’ân-ı Kerîm’de “yedi kat gök”, Kitab-ı Mukaddes’te “yedi aşamalı yaradılış” başta olmak üzere edebiyatta birçok örneği muhtevirdir. İran edebiyatında *Heft Peyker* adıyla müstakil bir hikaye şeklinin oluşması bu etkinin devamı niteliğindedir (Gökcan, 2020, ss. 138-139, 145-146). İslam kültüründe yedi iklim anlayışı yalnızca coğrafya alanıyla sınırlı kalmamış, edebiyat dâhil olmak üzere pek çok sahayı etkilemiştir. Bu anlayışın edebî alandaki yansımalarından biri olan yedi iklim manzumesinde Mekke, Medine ve Kudüs’ün yer aldığı ikinci ve üçüncü iklim ile ilgili şu beyitler yer almaktadır:

İklim-i Düvüm

İkinci Müşterî hükmindedür hem
Ol iklim dahı şutmamışdur âdem
Sekiz bin altmış mîldür uzunı
Çalab andan aşağı itmiş anı
Var elli şehr ulu hem on yedi sağ
Olur ol yirde dahı bağçe vü bağ
Kara yağız olur ol yirde âdem
‘İbâdet ehlidür ol kavm her dem

İklîm-i Sivüm

Üçüncü iklîme Mirrîh hâkim

Yidi bîn iki yüz mildür iy 'âlim

Otuz üç sağ yigirmi iki ırmak

Aña hep halkı buğdây ahlîdur aķ (Tan, 2020, s. 193,194)

Manzumede tasvir edilen iklim bölgeleri, İslam coğrafyacılarının yaklaşımına paralel biçimde, belirli gök cisimleriyle ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda, ikinci iklim bölgesi Müşteri (Jüpiter) ile irtibatlandırılmaktadır. Müellif, bu iklimin uzunluğunu mil birimiyle belirtmekte ve bu coğrafi kuşakta yer alan şehirlerin sayısını da ifade etmektedir. Bölgenin doğal yapısına dair, bağ ve bahçelerin bulunduğu belirtilir. Nüfus yapısına ilişkin olarak ise, bu bölgede yaşayan insanların ten renginin kara yağız olduğu, burada mukim toplulukların ise ibadete düşkün kimseler olduğu vurgulanmaktadır. İslam coğrafyacıları ise ikinci iklimle ilgili şu bilgileri kaydetmektedir: İbn Rüsteh'e (ö. 300/913'ten sonra) göre Çin, Hind, Sind, Arap yarımadası, Mısır, Suayd, Berberî toprakları ve Afrika sınırlarıdır. Şehirleri Mansûra, Nîrûn, Deybul, Necid, Tihâme, Yemâme, Bahreyn, Hecer, Yesrib (Medine) el-Câr, Mekke, Taif, Cidde, Kûs, İhmîm, İsneley, Ensînâ ve Usvan'dır. Hazar Denizi, Basra Denizi (İran Körfezi) ve Mağrib Denizi (Atlas Okyanusu) bu iklimde yer alır (Ağarı, 2006, s. 201). Kudâme b. Ca'fer'e göre Asvan bölgesidir (Ağarı, 2006, s. 203). İbnü'l-Fakîh'e göre Serendib'den başlayıp Habeş'te bitmektedir. Bu iklimde Zeberced madeni bulunmaktadır. Papağan kuşu yaygın olup gözü dönmüş yırtıcı hayvanlar da bulunmaktadır. Birinci iklim insanları gibi çirkin yüzlü olup boyca onlardan kısıadırlar. Burada da sihir ve efsun vardır (Ağarı, 2006, s. 205). Mes'ûdî'ye göre Hind ve Sind'i içine alan bölge olup Cedy (Oğlak) burcunun etkisindedir (Ağarı, 2006, s. 207). Makdisî bu bölgeye Rabeze, Feyd, Sa'lebiye, Nûbe, Yemâme'yi de ilave eder (Ağarı, 2006, s. 212).

Manzumede üçüncü iklim bölgesine kısaca yer verilmiştir. Merih (Mars) gezegeninin etkisi altında olduğu belirtilen bu iklimin uzunluğu 7200 mil olarak kaydedilmiştir. Su kaynakları bakımından zengin olan bu bölgede yaşayan halk, buğday tenli olarak tasvir edilmiştir. İslam coğrafyacılarının üçüncü iklim hakkında verdikleri bilgiler ise şöyledir: İbn Rüsteh'e göre Çin'in kuzeyi, Hind beldeleri, Irak, Şam beldeleri, Aşağı Mısır, Berka ve Afrika beldeleri sınırladır. Şehirleri Kandehâr, Kâbul, Kirman, Sicistan,

Sîrecân, Istahr, Cuver, Fesâ, Sâbûr, Şiraz, Sîrâf, Cenâbâ, Sînîz, Mâhirûbân, Ahvaz, Basra, Bağdat, Vâsıt, Kûfe, Anbar, Hit, Hıyâr, Selemiyye, Hıms, Dimaşk, Suver, Akka, Taberiyye, Kayseriyye, Rasûf, Beyti'l-Makdis (Kudûs), Remle, Askalan, Gazze, Medyen, Kulzum, Feramâ, Tennîs, Dimyat, Fustat, Feyyû, İskenderiye ve Kayrevân'dır. Basra Körfezi (İran Denizi) ve Mağrib Denizi (Atlas Okyanusu) bu iklimde de yer alır (Ağarı, 2006, s. 202). Kudâme b. Cafer'e göre Mısır bölgesidir (Ağarı, 2006, s. 203). İbnü'l-Fakîh'e göre Cürcan ve Sogd'dan başlayıp Türk topraklarında bitmektedir. Ayrıca Çin sınırından Batı'da Sind üzerinden Mısır bölgesine uzanır ve Şam arazisi, Fâris toprakları ve İsfahan da içerisinde. Yönetici vasfına sahip insanların diyarı olup en ve boyca insanları birinci iklimin kiyle benzerdir (Ağarı, 2006, s. 205). Mes'ûdî'ye göre Mekke, Medine, Yemen, Taif ve Hicaz'ı içine alan bölge olup Akrep burcu etkisindedir (Ağarı, 2006, s. 207).

XVI. yüzyılda Âşık Mehmed (ö. 1006/1598'den sonra) *Menâzirü'l-'Avâlim* adlı eserinde İslam coğrafyacılarından intikal eden ve kendi bilgileri doğrultusunda iklimleri ele almıştır. Asıl olarak *Nüzhetü'l-kulûb*'un da kaynak eserlerinden olan Ebü'l-Fidâ'nın (ö. 732/1331) *Takvîmü'l-Buldân*'ın tasnifini kullansa da eksik kalan kısımları *Nüzhetü'l-kulûb* ve *Âsârü'l-bilâd* gibi eserlerden tamamlamıştır (Ak, 2000, s. 29,30) (Bknz. Ek 2).

4. Eserde Mekke, Medine ve Kudûs

Hamdullah Müstevfî, her ne kadar eserini fazilet sahibi kimselerin istifadesine sunmak ve eksik gördüğü bir alanda, kendi dili olan Farsça'da bir boşluğu doldurmak amacıyla kaleme almış olsa da konusunun dışında kalan Mekke, Medine ve Kudûs gibi şehirleri de eserine dahil etmesi, *Nüzhetü'l-kulûb*'u benzerlerinden ayıran önemli bir unsurdur. Zira eserin temel amacı İran coğrafyasını tanıtmaktır. Bu vesile ile kendi dönemine kadar getirdiği tarihi olaylara ve XIV. yüzyıl coğrafyasına ve döneminin gerekliliği olarak siyasetine de yer verdiği görülmektedir.

Müstevfî üçüncü bölümün girişinde “İlk önce bu şehirleri yazayım ki bütün ahvâlî şâmil olsun ve sözler tamam olsun.” diyerek eserin yazılış sebebini açıklamaktadır. Birçok âyet-i kerîme ve hadis-i şeriflerde de bahsi geçen memleketlerin zikredilmesinin temel amacı, her ne kadar İran diyarını şerh etmek olsa da Mekke, Medine ve Kudûs'ün “efdal-i bukâ-i cihan” (dünya-

nın en faziletli beldeleri) olarak kabul edilmesi ve Müstevfî'nin bu bölgele-ri “kıble-i ehl-i iman” şeklinde nitelendirmesi, onu teberrüken ve öncelikle bu kutsal şehirleri zikretmeye sevk etmiştir. Müellif, bu şehirlerin bereketi ve faziletine olan inancıyla, onların zikrinin daha evlâ olduğunu belirterek eserine bu üç kutsal beldeyi dâhil etmiştir (Müstevfî, 1362, s. 1). Tüm bu saikler bize İranlı alimlerin kutsal kabul edilen beldelere dair bakış açıları hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamıştır. Onun için İran coğrafyasına duyduğu aidiyet, Müslüman kimliğinin önüne geçmemiş; aksine, eserini ve memleketini bu kimliği tamamlayan unsurlar olarak değerlendirmiştir.

Müstevfî, Mekke'nin tasvirine geçmeden önce bu kutsal beldelerin Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde zikredildiğini ifade etmektedir. Akabinde İsrâ Sûresi'ndeki “سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي”¹ âyetini zikretmiştir. Âyetin akabinde Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) güvenilir hadis kaynaklarından yaptığı derleme hadis eseri *Mesâbîhü's-sünne*'ye işaretle Hz. Peygamber'in “Üç mescidden başkasına yolculuk yapılmaz: Mescid-i Haram, Mescid-i Aksâ ve benim mescidim (Mescid-i Nebevî).” hadisini zikreder.

Bu bölümde, şehirlerin tasvirinde kullanılan unsurlar daha önce belirlenen tasnif doğrultusunda ele alınacak ve müellifin anlatımının elverdiği ölçüde sistematik bir çerçevede incelenecektir. Şehirlerin coğrafi konumu ve fiziki özellikleri, tarihî arka planları ve etimolojik kökenleri verilirken, şehirlerin ekonomik yapıları, ticaret hayatı, kültürel ve sosyal dinamikleri, dinî mekânlar ve bunlara atfedilen fazilet unsurları ele alınacaktır. Ayrıca, mimari yapıları ve şehir planlamasına ilişkin bilgiler de sunulacaktır. Tüm bu unsurlar analiz edilirken, müellifin söz konusu bilgileri aktarırken başvurduğu tarihî anlatılar ve rivayetler üzerinden verilecektir. İnceleme sürecinde, ilgili ifadelerin Farsça asıllarından örnekler de verilmesiyle, müellifin dil kullanımı ve üslubunu görme imkânı da ortaya çıkacaktır. Müstevfî'nin şehirler ile ilgili bilgileri verirken hızlı geçişler yapması bu geçişler ile bilgileri bağlaması anlatımda kopukluk gibi gözükse iç bağlantıları sağlamaktadır. Örneğin, Kâbe'nin etrafında medfun bulunan zatlardan bahsederken tarihi bir şahsiyetin ismi geçmesiyle onun yaptıklarını anlatmaya başlamış ve Hâcerü'l-esved'i götürüşünden bahsetmiştir. Bu-

¹ “Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah'ın şanı yücedir. Hiç şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.” İsrâ Sûresi 17/1

radan Hâcerü'l-esved ile ilgili bilgilere geçiş yapmıştır. Ancak bu anlatım tarzı, her ne kadar tasnifi bir yaklaşımla ele alınmaya çalışılsa da müellifin her şehir için coğrafi konum ve mesafeleri zikretmesi ya da tarihî olaylara değinmesi, bazı bilgilerin net şekilde ayrıştırılmasını güçleştirmiştir.

4.1. Mekke

Müellif, bütün şehirlerden bahsederken yaptığı gibi öncelikle şehri içinde bulunan en önemli yapıyla tanımlamıştır. Şüphesiz bu Mekke şehri için Kâbe'dir.

خانه کعبه در مسجد حرام است . آن مسجد در شهر مکه است²

Coğrafi konumunu ve fiziksel özelliklerini coğrafya yazım geleneğine göre aktaran müellif, Mekke şehrinin Hicaz vilayetinde ve ikinci iklimde yer aldığından bahsetmiştir:

آن شهر در ولایت حجاز و از اقلیم دوم است .³

Yine aynı geleneğin devamı olarak meridyenini Kanarya Adaları'na; enlem bilgisini ise ekvatora göre vermiştir. Şehrin sınırlarını verirken bilinen dağ, ova gibi fiziki şekiller ile tarif etmesi onun takip ettiği usûlün gereğidir. Bu minvalde Mekke'nin doğusunda Ebû Kubey's ve Kuaykîân dağı, batısında Mina ve Sebîr dağının bulunduğunu zikreder. Hemen burada sınırlardan birini tasvir ederken Hz. İsmâil'in kurbanının nâzil olduğu dağı da belirtir. Yine kuzeyinde Safâ güneyinde ise Merve tepeleri olan bu büyük şehrin adım cinsinden ölçülerini zikretmiştir.

طولش از جزایر خالادات عز و عرض از خط استوا کام و نیک و مناسب افتاده که در طول و عرض مرتبه عز و کام دارد و در دره است که طرف شرقی آن کوه ابو قبیس و کوه قعیقان است. و ابو قبیس بزرگتر است. و طرف غربی آن کوه منی و کوه ثبیر و آن کوه بلند است. مشرف بر منی و مزدلفه و کبش قربان اسماعیل عم از او فرود آمد و طرف شمالی آن کوه صفا و طرف جنوبی آن کوه مروه است. شهری بزرگ است. دورش زیاده از ده هزار گام بود. اما در اندرونش خراب و عاطل و جبال و تله بسیار است.⁴

² Kâbe'nin evi Mescid-i Haramdır. Bu mescid Mekke şehridir.

³ Bu şehir Hicaz vilâyetinde ikinci iklimdedir.

⁴ Boylamı Kanarya Adaları'ndan, enlemi Ekvatordan oldukça iyi, uygun ve yerinde düşmüştür. Öyle ki, boylam ve enlem bakımından değerli ve uğurlu konumdadır. Bir vadide yer alır. Doğu tarafında Ebû Kubey's Dağı ve Kuaykîân Dağı vardır; bunlardan Ebû Kubey's daha büyüktür. Batı tarafında Mina Dağı ve Sebîr Dağı bulunur; bu dağ

Müellifin şehrin ekonomik ve ticari yapısına dair bilgiler de verdiği bununla birlikte delillendirme olarak âyet ve hadislerle başvurduğu örnekte ise Mekke'nin topraklarının ziraat için uygun olmadığından bahsettiği bölümdür:

و أن زمین محل زرع و کشت نیست. كما قال الله تعالى (بوادٍ غير ذي زرع عند بيتك المحرم)⁵

Müstevfî, Mekke şehrinin topraklarının verimli olmaması sebebiyle sekiz fersah uzaklıkta bulunan Tâif şehrine gidildiğinden ve bu şehrin Mekke'nin çevresinde karın yağdığı tek yer olduğundan bahseder. Bu sebeple Tâif'i, hem havası güzel hem de meyveleri çok olan bir şehir diye tasvir eder.

Şehrin ve içinde bulunduğu faziletli yapının tarihi bilgilerini verirken eserin kaynakları arasında zikredilmese de çokça istifade edilen İbn Kuteybe'nin tarih ve ensab ağırlıklı eseri *el-Maârif*’ten kıssalar aldığı tespit edilmiştir. İbn Kuteybe'nin *el-Maârif* eserinden nakille şöyle bir hâdis anlatılmaktadır: “Âdem aleyhisselam cennetten kovulduktan sonra Serendib Dağı'na indi ve orada yüzyıl pişmanlıkla yalvarıp yakarmasının ardından tevbesi kabul oldu ve cennetten çıktığına çok üzüldüğü için Allah teâla ona cennetten yekpâre yakuttan zerrîn kandilleri olan bir çadır gönderip Kâbe'de kurdurdu.” Bu yapının Beyt-i Mâ'mûr olduğu, Hz. Adem'in orayı ziyaret etmesi emredildiği ve orada kalarak cennet hasretini teskin ettiği de ilave edilmiştir.

Faziletli mekanların tarihi anlatılarla desteklendiği Kâbe'nin tarihi ile ilgili bir rivayette “Hz. Âdem vefat ettiğinde Kâbe'yi cennete götürdü ve Ade-moğulları onun yerine taş ve çamurdan bir ev inşa ettiler. Nuh tufanında ise bu bina yıkıldı. Hz. İbrâhim ve İsmâil yeniden inşâ edene kadar harap halde kaldı.” Yine bu bölümde tarihi bilgileri serdetmeye devam eden müellif zemzemin çıkış bahsini ele alır. Hz. İbrâhim Hz. Hâcer'i oğlu İsmâil ile

yüksektir ve Mina ile Müzdelife'ye hâkimdir. İsmâil (a.s.) kurbanlık koçu bu dağdan indirilmiştir. Kuzey tarafında Safâ Dağı, güney tarafında ise Merve Dağı yer alır. Büyük bir şehirdir. Çevresi on bin adımdan fazladır. Ancak iç kısmı harap ve ıssızdır; birçok dağ ve tepeyle doludur.

⁵ Ve o toprak ziraat ve ekim yeri değildir. Nitekim Allah teâlâ şöyle buyurmuştur: “Ey Rabbimiz! Ey sahibimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için ben, neslimden bir kısmını **senin Beyt-i Harem'inin (Kâbe'nin) yanında, ziraat yapılmayan bir vâdiye** yerleştirdim. Artık sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meyledici kıl ve meyvelerden bunlara rızık ver! Umulur ki bu nimetlere şükrederler.” İbrâhim 14/37.

birlikte bıraktıktan sonra ortaya çıkan zenzem suyundan bahsederken Hz. Hâcer'in zenzem suyunun önüne toprak attığından dünyadaki en büyük nehir olabilecek suyu durdurduğu bilgisini verir. Şayet o yerin ahâlisi kafir olmasaydı suyun ortaya çıkacağını ama ahâlisi o dönemde kâfir oldukları için yerin altına doğru gittiğini aktarır. Hz. İbrâhim'in duası ve Allah'ın buyurması ile harem olan şehrin harem sınırlarının mikat bölgelerine dö-külen millerle belirlendiği bilgisini aktarır. Yedi mili hangi bölgeden ge-lenlerin kullandığı bilgisini de zikrederek ölçümleriyle birlikte verir.

Kâbe'nin civarında medfun bulunan kişileri zikreden müellif; peygamber-leri, çocuklarını, sahabe ve ulemâyı zikrettikten sonra Ebû Saîd Cennâbî Karmatî'nin (ö. 301/913-14) ismini lanet ile anar. Devamında tarihi bilgiyi aktarırken niçin lanet ile andığını açıklar:

در عهد مقتدر خلیفه عباسی در سنه تسع عشر و ثلاثمائه در مکه بوقت حج با مسلمانان جنگ عظیم و قتل عام کرد.⁶

Mekke; o tarihte zenzem kuyusu ve tavaf alanı ölümlerle dolacak kadar bü-yük bir katliam ve yıkımdan geçmiş ardından Hâcerü'l-esved'i kendisiyle götüren Karmatîler 20 yıl onu saklamış, 339/950 senesinde ise Kufe'de Halife Mutî'-Lillâh, vekilleri aracılığıyla otuz bin dinara satın alarak geri ye-rine göndermiştir. Burada ise Halife Mutî'i dualarla anarak kıyamete kadar Allah'ın onu korumasını diler.

Mimari ve şehir planlaması tasnifinde değerlendirebileceğimiz bilgilerde ise şehrin harem sınırlarından, kapılarından bahseder. Sınırları ve uzak-lıkları verirken İran coğrafyasında bulunan şehirlerin yollarının Mekke'ye olan mesafelerini tek tek verir. Devamında şehrin şark, garb, şimal ve ce-nup yönlerinde derece ve fersah birimleriyle ölçümlerini verir. Şehri kim-ler inşa etmiş kimler yıkmış bunlardan bahseder. Kültürel ve sosyal hayatı anlattığı bölümde ise Mekke halkını ekser siyah çehreli ve ticaretle meşgul olarak niteler. Bir diğer önemli bilgi ise Hanefî mezhebine mensup olduk-larını konu edinmesidir. (Müstevfi, 1362, ss. 1-11).

⁶ Abbâsî Halifesi Muktedir döneminde, h. 319 yılında hac zamanı Mekke'de Müslümanlarla büyük bir savaş yaptı ve toplu katliam gerçekleştirdi.

4.2. Medine

Medine şehrinin Mekke'ye göre eserde bahsi daha az geçmektedir. Mekke'de olduğu gibi Medine de içinde bulundurduğu faziletli yapı ile tanımlanarak Resûl'ün ravzasının bulunduğu şehir olarak tasvir edilir. Şehrin isminin etimolojik bilgilerini verirken önceden Yesrib iken Hz. Peygamber'in Medine olarak ad verdiği bu şehri Allah'ın Tâbe olarak isimlendirdiğini bildirir:

روضه رسول صلى الله عليه و آله در شهر مدینه است و آن شهر را اَوَّل یثرب می گفتند.
رسول صلعم اورا مدینه خواند.⁷

Müstevfî yine usulü gereği coğrafi konumunu verdiği Medine'nin ikinci iklimde yer aldığını zikrederek Cezâir-i Hâlidât ve hatt-ı istivâya göre ölçümünü verir. Şehrin coğrafi sınırlarını dağ ve nehirlerle veren müellif, bahsi geçen Medine ve Mekke'nin Hicaz mülkünde Uhud dağının eteklerine düştüğünü, doğusunda rûd-i akîk, kuzey ve batısında ise Uhud dağının bulunduğunu belirtir. Sınırları verirken uzaklıkları fersah ölçü birimiyle aktarır. Mekke'nin bu yönde bir buçuk fersah yol aldığını batı tarafında ise Sel' dağı, kuzey tarafında Uhud dağının Medine'ye iki fersah uzaklıkta yer alıp ondan daha yakın dağ bulunmadığı bilgisini verir. Şehrin temel coğrafi özelliklerini verirken Müstevfî yine tarihî bir bilgiyi serdetmektedir. Hazret-i Resûl'ün Ahzâb harbinde Selmân-ı Fârisî'ye hendek kazmasını buyurduğundan ve Adudüddeve'nin (ö. 372/983)⁸ de Selmân için bârû çektiğinden (kale yaptığından) bahseder. *Nüzhetü'l-kulüb*'a göre Medine şehrinin yüzölçümü Mekke'nin yarısı kadardır. Ama Medine'de daha az atıl zemin bulunmaktadır.

Şehrin adı, sınırları, tarihi bilgisi, yüzölçümü hakkında genel bir tasvir oluşturduktan sonra kültürel ve sosyal hayattan bahsettiği kısımda halkın ekserisinin siyah çehreli ve ticaretle meşgul olduğunu belirtir. Hz. Peygamber Medine'ye gelmeden önce şehirde yaşayan halk hakkında da bilgi vermeyi ihmal etmez. Beni Kurayza ve Beni Nadîr kavimlerinin şehrin hâkimleri olduğundan bahseder. Şehrin meşhur bir özelliğinden haber verir ki o da şehre sık gelip gidenlerin terinin hoş kokulu hâle gelmesidir. Şehrin havası gayet ılımandır. Akarsuları, bağ-bahçeleri çoktur. Acve ve hurma-

⁷ (Peygamber (Allah'ın salât ve selâmı üzerine olsun) Medine şehrindeydi. Bu şehre önceden Yesrib denilirdi. Peygamber (s.a.s) ona Medine adını vermişti.

⁸ Irak-Mekke hac güzergahını yapan Büveyhî hükümdarı.

ların en iyisi olarak nitelendirilen bürdî hurması diğer şehirlere göre orada daha iyi olur.

Müstevfî, aynı zamanda fazilet unsurlarından da sayılan Medine şehri ile ilgili hadis rivâyetlerine yer vermektedir. Medine şehri hakkında vârid olan birçok hadisi yine Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) güvenilir hadis kaynaklarından derleme yaptığı hadis eseri *Mesâbîhü's-sünne*'yi kaynak göstererek verir. Hadiste Hz. Peygamber, “İbrâhim'in Mekke'yi harem kıldığı gibi ben de Medine'yi iki kara taşın arasında harem kıldım.” diyerek Medine'de kan dökülmeyeceğini, öldürmek için silah taşınmayacağını buyurur. Bir başka hadiste ise Medine'nin melekler tarafından korunduğu ve ne tâûn ne de deccalin oraya giremeyeceği zikredilir. Ayrıca müellif Medine'de vefat edenlere Hz. Peygamber'in şefaatçi olacağına dâir riva-yeti de burada verir. Hadislerle delil getiren Müstevfî, ardından Medine hakkında Hz. Peygamber'in amcasının oğlu Fazl b. Abbas (ö.13/634?) ve Sermet Ensârî'den Arapça mısralar ve bir de ensardan bir kişiden Farsça mısra zikretmiştir. Fazl b. Abbas Medine hakkında şu mısrayı söylemiştir:

و على طيبة التي بارك الله عليها لخاتم المرسلينا⁹

Şehrin en önemli mimari yapısı olan Ravza-i şerîfe, Hz. Aîşe'nin evinde Hz. Resûl'ün kabri olarak tanımlanırken onun imareti hakkında kimlerin katkısının olduğu tek tek belirtilir. Hz. Peygamber'in kabri, yanında Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın bulunduğu ravza hadisi zikredildikten sonra anlatılır. Ravzanın mimarisi ve imaretiyle ilgili bilgilerin yanında tarihi anlatı olarak Hz. Peygamber'in naaşının kaçırılma teşebbüsünü anlatırken bir Alevî'nin evinden tünel kazıldığını fakat şehirde yıldırım ve kasırgaların izhar olmasıyla Alevî şahsın sırrı açıklamasıyla şehrin sükûnete erip bu musibetten kurtulduğunu aktarır. Şehirde ortaya çıkan bu alametleri Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in vefatlarından dört yüz yıl sonra gerçekleş-tirdikleri keramet olarak nitelemektedir.

Şehrin fazilet unsurlarından biri de şehirde medfun bulunan zâtlardır. Bu bölümde Hz. Ali'den ve on iki imamdan olup Medine'de Bakî' kabrista-nında medfûn bulunanlardan ihtiramla bahsetmesi bize mezhebî bağlılığını da gösteren bir delil olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁹ Allahü teâlanın nebîlerinin sonuncusu ile mübarek kıldığı şehir

...و در او قبور ابراهيم ابن رسول صلعم و بنات مصطفى صلعم و عثمان بن عفان و امير المؤمنين حسن و عباس بن عبد المطلب و امام زين العابدين و امام محمد باقر و امام جعفر صادق صلوات الله عليهم اجمعين در آنجا مدفونند.¹⁰

Medine'nin çevresinde bulunan Kubâ, Hayber, Vadi'l-Kurâ, Fedek gibi yerleşim yerlerini tarihi öneminden de bahsederek zikreder. Coğrafi bilgileri aktardıktan sonra Medine'nin üç fersah uzaklığında Feyd Kalesinin bulunduğu köyden bahsettiği esnada tarihteki yerine işaretle Hz. Peygamber'in Hz. Aişe'nin mihrine bedel olarak verdiğini fakat sonrasında Hz. Ali'nin bu toprağı ona teslim etmediğini dile getirir (Müstevfî, 1362, ss. 11-15).

4.3. Kudüs

Diğer şehirlerde olduğu gibi Müstevfî, Kudüs'ü de içinde bulunduğu meşhur yapısıyla tanımlayarak Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu şehir olarak betimlemiştir. Bir diğer tasnifte ise şehrin isminin etimolojik bilgisini aktarırken “Uruşalim diye bahsettiği şehrin Arapçası Beytü'l-Mukaddes, İbranicesi İlyâ diye söylenir” demektedir:

آن مسجد در شهر اورشلם است و آن شهر را بعربي بيت المقدس ر بعبري ايليا خوانند.¹¹

Müstevfî'nin şehirleri anlatma yöntemi olan coğrafi konum ve fiziksel özellikleri burada da aynı şekilde vermektedir:

از ولایت شام و زمین فلسطین و اقلیم سیم است.¹²

Geleneğin devamı olarak şehrin uzunluğunu Cezâir-i Hâlidât ve genişliğini hatt-ı istivâya göre vermektedir. Tarihi anlatılarla zenginleştirdiği dini mekanların tasviri ve fazilet unsurları Kudüs şehri için şu şekilde yer alır: Diğer bölümlerde olduğu gibi yine İbn Kuteybe'nin tarih ve ensab ağırlıklı eseri *el-Maârif*'ten alıntıyla, “İshak peygamber, oğlu Yâ'kûb peygambere dayısının kızlarından Lâbân b. Nâher b. Âzer'le nikahlanmasını söyledi. Bu amaçla dayısının evine yöneldi ve bu yolda Yâ'kûb (a.s) Uruşalim

¹⁰ Ve orada (Bakî' kabristanında) Peygamber'in (s.a.s) oğlu İbrâhim'in, Peygamberimiz Mustafa'nın (s.a.s) kızlarının, Osman bin Affân'ın, Emîrû'l-Müminin Hasan'ın, Abbas bin Abdülmuttalib'in, İmam Zeyne'l-Âbidîn'in, İmam Muhammed Bâkır'ın ve İmam Ca'fer-i Sâdık'ın (Allah'ın selamı hepsinin üzerine olsun) medfunlardır.

¹¹ O mescit, Uruşalim şehridir. O şehre Arapça'da 'Beytü'l-Mukaddes', İbranice'de ise 'İlyâ' denir.

¹² Şam vilayetinde Filistin topraklarında ve üçüncü iklimdedir.

merhalesinde konakladığında bir rüya gördü. Başının üstünde gökyüzünde bir kapı açılmış ve bir merdiven konulmuştu. Melekler oradan girip çıkıyorlardı. Hak teâla ona vahyetti ve buyurdu” ki diyerek Tevrat’ta Allah’ın Yakup peygambere vahyettiği söylenen sözleri nakletmiştir. Bu sözlerde Tevrat’ta Allah’ın Yâ’kûb ve atalarını ve bu toprakları mübarek kıldığına dâir ifadeler mevcuttur. “Bu sebepten oraya Kudüs dediler ve İsrailoğulları da oraya Uruşalim şehrini kurdu” demektir. “Yâ’kûb’un merdiveni” olarak geçen bu hâdiseyi şehrin isminin nereden geldiğini açıklayan bir olay olarak zikreder. Yâ’kûb (a.s) Nahel’den sonra üç fersah uzaklıktaki Ken’an şehrinde makam kurmuş İsrailoğulları da orada Uruşalim şehrini kurmuştur.

En önemli bakış açılarından biri ise Kudüs şehrinin faziletli olmasının temellerinden biri olan miraç hadisesidir. İslamda Kudüs denilince miraç hadisesinden bahsetmemek olmaz. Müstevfî de miraç hadisesine Hazret-i Peygamberin ayağını bastığı kayayla ilgili menkıbeyi zikrederek yer vermiştir. Kayanın miraca yükselirken Hz. Peygamberle birlikte yükselmek istediğini ve Peygamberimiz ona “dur” deyince yarı havada kaldığını tasvir eden rivayet anlatıldıktan sonra burasının gâyet müteber bir ziyaretgâh olup meşhur peygamberlerin orada medfûn olduğunu ve her birinin mihrâbının bulunduğunu da zikreder:

و سنگ صخره که رسول صلعم در شب اسری ازو بمعراج رفت و آن سنگ بموافقت رسول صلعم ده گزی بک طرفش از زمین بر خواست و چون رسول صلعم گفت که قف همچنان نیم خیز بماند.¹³

Yine miraç hadisesinin gerçekleştiği Mescid-i Aksâ’nın mimari bilgileri ve inşası hakkında tarihi anlatılar verilmektedir. Menkıbe ise Dâvud (a.s) zamanında Mescid-i Aksâ’nın imar faaliyetlerine dâirdir. “Hazret-i Dâvud’un zamanına gelince o, Mescid-i Aksâ’yı bina etti. Hazret-i Süleyman, babası Hazret-i Dâvud’dan sonra mescidi tamamlıyordu. Mescidi temâşâ ederken bir asâya dayanmış dururken Azrâil canını aldı ve bir sene boyunca mescit tamam olana kadar o şekilde kaldı. Mescid bitince asâyı kurt yiyip asâ kırıldı ve bedeni yere düştü ve vefât ettiğini anladılar.” Tarih boyunca Mescid-i Aksâ’nın geçirdiği yıkım ve imar faaliyetlerini anlattığı bu bölümde İran yöneticilerinden Gûderz neslinden bir melikin gelip eski haline çevirdiğini anlatır:

¹³ Ve Sahre kayası -ki Peygamber (s.a.s) İsra gecesi oradan miraca yükseldi-, Peygamberimiz’le (s.a.s) birlikte on arşın kadar yerden yukarı kalktı. Fakat Peygamber (s.a.v.) ‘Dur’ buyurunca, olduğu hâlde yarı yükselmiş şekilde kaldı.

... تا ملکی از ملوک فارس که بنی اسرائیل اورا کوشک و فارسین گودرز اشغانی خوانند۔ آنرا بحال عمارت آورد.¹⁴

Mescid-i Aksâ'nın iki fersah uzaklığında günümüzde el-Halil ya da Nâsıratu'l-Halil denilen bir köyde Hazret-i İbrâhim'in makamı olduğunu da zikreder. Müstevfî, tam konumu ve iklimini verdiği bu şehircik/köy hakkında "Hazret-i İsa doğduğu için Nasrânî de derler" demiştir (Müstevfî, 1362, ss. 16-18). Burası ise fazilet-nâmelerde el-Halil şehriyle birlikte zikredilen Doğuş Kilisesi'nin yer aldığı Beytülâhm şehri olmalıdır.

5. Sonuç

XIV. yüzyılda yaşamış Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî'nin coğrafyaya dair kaleme aldığı *Nüzhetü'l-kulüb* eseri, temel olarak İran coğrafyasını tanıtmayı amaçlasa da Mekke, Medine ve Kudüs gibi İslam dünyasının kutsal şehirlerine de geniş yer vermesiyle dikkat çekmektedir. Müstevfî, bu şehirleri zikretmenin yalnızca coğrafi bir gereklilik değil, aynı zamanda dinî ve manevi bir sorumluluk olduğuna inanmış ve bu şehirlerin anlatımının eserin bütünlüğünü tamamlayıcı bir unsur olduğunu düşünmüştür. Eserin asıl konusu İran coğrafyası olmasına rağmen, Müstevfî'nin faziletli gördüğü bu şehirleri ayrıntılı biçimde ele alması, onun dini hassasiyetini ve tarihsel bakış açısını yansıtan önemli bir tercih olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, eserde yalnızca İslam kaynaklarına değil, İsrailiyat ve Tevrat rivayetlerine de yer vermesi, bazı olayları İslam geleneğinden farklı bir perspektifle aktarmasına ve kişi isimlerinde birtakım farklılıklar bulunmasına neden olmuştur. Bu durum, Müstevfî'nin eserinin sadece bir coğrafya kitabı olmanın ötesine geçerek, İslam dünyasının tarihi ve kültürel mirasına da ışık tutan bir metin hâline gelmesini sağlamıştır.

Nüzhetü'l-kulüb'da Mekke, Medine ve Kudüs'ün nasıl ele alındığı ayrıntılı olarak incelenmiş; bu şehirlerin coğrafi konumları, fiziksel özellikleri, tarihî süreçleri, etimolojik kökenleri, ekonomik ve ticari yapıları, kültürel ve sosyal hayatları, dini mekânları ve mimari özellikleri üzerinde durulmuştur. Müstevfî, şehirlerin enlem ve boylam bilgilerini verirken klasik İslam coğrafyacılığı geleneğini takip etmiştir. Bunun yanı sıra, şehirlerin ticari hayatı, halkın fiziksel ve kültürel özellikleri gibi unsurlar da eserde

¹⁴ İsrailoğullarının Köşk; Farsların ise Güderz Eşgânî olarak adlandırdığı, Fars yöneticilerinden bir melik, onu eski halinde imar etti.

işlenmiştir. Müstevfî'nin kutsal şehirleri ele alırken yalnızca coğrafi veriler sunmakla kalmayıp, peygamber kıssaları, menkıbeler, Kur'ân-ı Kerîm'den âyetler ve hadislerle de desteklediği görülmektedir. Özellikle İsrâ ve Miraç hadisesi, Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'in Kâbe'yi inşa etmesi, Kudüs'ün Hz. Ya'kûb ve Hz. Süleyman'la ilişkisi gibi anlatılar, onun coğrafya anlayışının dini boyutlarını da gözler önüne sermektedir. Bu anlatılar, eserin yalnızca bir coğrafya kitabı olmaktan çıkıp, İslam dünyasında kutsal şehirlerin nasıl algılandığını ortaya koyan bir kaynak niteliği kazanmasını sağlamıştır.

Bu bağlamda, *Nüzhetü'l-kulûb*, XIV. yüzyılın siyasî, coğrafi ve dinî yapısını bir arada sunan kıymetli bir eser olarak değerlendirilmelidir. Müstevfî'nin coğrafi bilginin yanında dinî ve kültürel unsurlara da geniş yer vermesi sayesinde, klasik faziletnâme geleneği ile tarih ve coğrafya yazıcılığı arasında özgün bir konuma sahiptir. Bu durum, Müstevfî'nin hem döneminin bilimsel anlayışını yansıttığını hem de İslam dünyasına olan bağlılığını vurguladığını göstermektedir. Sonuç olarak, *Nüzhetü'l-kulûb*, yalnızca bir coğrafya kitabı olmanın ötesinde, XIV. yüzyıl İslam dünyasında kutsal şehir algısını, dinî ve kültürel mirası da içeren kapsamlı bir kaynak olarak değerlendirilmelidir. Müstevfî'nin eseri, tarih ve coğrafya yazıcılığı arasındaki ilişkiyi gözler önüne seren önemli bir çalışma olup, İslam dünyasında kutsal şehirlerin nasıl algılandığına dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Beyan

Bu makaleye her iki yazar eşit katkı sağlamıştır. Makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

Both of the authors contributed equally to this article. The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Ağarı, M. (2006). İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı. *AÜİFD*, 47(2), 195-214.
- Ağarı, M. (2007). Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubî ve İstahrî. *Journal of Turkish Research Institute*, 34, 169-169. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat658>
- Ahmad, S. M. (1993). Coğrafya. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 8, ss. 50-62). TDV Yayınları.
- Ahmad, S. M. (1995). *A history of Arab-Islamic Geography: (9 th-16 th century a.d.)*. Al al-Bayt University [Camiatu Al-i'l-Beyt].
- Ak, M. (2000). İklim. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 22, ss. 28-30). TDV Yayınları.
- Çiftçi, F. (2016). *Hamdullah Müstevfî'nin Nüzhetü'l-Kulûb Adlı Farsça Eserine Göre Moğollar Devrinde Azerbaycan, Mezopotamya ve Anadolu* (Kayıt no. 452067) [Yüksek Lisans tezi, Ege Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Ekmekçi Aşan, G. (2020). *Tercüme-i Nüzhetü'l-Kulûb (vr. 188a-308b) Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Dizin* (Kayıt no. 638287) [Doktora tezi, Dicle Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Ekmekçi Aşan, G. (2021). Hamdullah Müstevfî'nin Nüzhet'ül Kulûb İsimli Eserinin 17. Yüzyılda Anadolu Sahasında Yapılan Tercümesinin Coğrafya Bölümü. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, 13(1), 500-520. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.863173>
- Gökcan, M. (2020). Bilim Tarihi Perspektifinden 'Yedi İklim' Nazariyesi ve Kültür ve Edebiyatımızdaki Yansımaları. *Erdem*. <https://doi.org/10.32704/erdem.749088>
- Günaltay, M. Ş. (1991). *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*. Endülüs Yayınları.
- İstahrî, E. İ. İ. b. M. el-Farisi el-Kerhi. (1967). *Mesâlikü'l-memâlik* (Haz. M.J de Goeje) E.J. Brill.
- Kaya Ünal, Z. (2024). İslâm Tarihçiliğinde Toplumlara Şekillendiren Bir Unsur Olarak Coğrafya: Mes'ûdî Örneği. *Hitit İlahiyat Dergisi*, 23(Din ve Coğrafya), 175-189.

- Kubbealtı Lugatı*. (t.y.). Geliş tarihi 18 Mayıs 2025, gönderen <https://luga-tim.com/s/n%C3%BCzheth>
- Müstevfî, H. (1362). *Nüzhetü'l-kulûb: El-Makâletü's-sâlise* (s. 278). Dünya-yı Kitab.
- Müstevfî, H. (2018). *Târih-i Güzide* (Haz. M. Öztürk). Türk Tarih Kurumu. (1393).
- Özaydın, A. (1997). Hamdullah el-Müstevfî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 15, ss. 454-455). TDV Yayınları.
- Özcan Kocabey, A. (2023). *Türk Edebiyatında Fazilet-nâmeler ve Seyyid Alâeddin'in Cevâmi'u'l-Fezâ'il fî Mesâcidi'l-Ğabâil'i (Metin-İnceleme)* (Kayıt no. 838748) [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Sâmî, Ş. (1989). *Kâmûs-ı Türkî*. Enderun Kitabevi.
- Tan, B. (2020). İslam Kültüründe Yedi İklim Anlayışı ve Manzume-i Yedi İklim. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2), 184-198. <https://doi.org/10.47948/efad.794590>

Ekler

Ek 1

مقاله سیم

در صفت بلدان و ولایات و بقاع و آن بر چهار قسم است

قسم اول، در ذکر حرمین شریفین شرفها الله تعالى و مسجد اقصی

اگرچه آن موضع از ملک ایران نیست و بیشتر غرض از تالیف این کتاب شرح احوال ایران است اما چون افضل بقاع جهان و قبله اهل ایمان است تبیین و تیرک را ابتدا کردن بلدان و قسیمی علیهم در شرح احوال آن بقاع نوشتن اولی است تا این کتاب اکثر احوال را شامل باشد و در اقوال کامل و ذکر این بقاع شریفه در قرآن و حدیث بسیار آمده منها قوله تعالى ^(۱) سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ و در مصابیح ^(۲) از رسول صلعم مرویست لا تشد الرجال الا الى ثلثة مساجد مسجد الحرام و مسجد الاقصی و مسجدی هنا

حرم ^(۳) الکعبة المعظمة عظم الله قدرها خانه کعبه در مسجد حرام است و آن مسجد در شهر مکه است و آن شهر در ولایت حجاز و از اقلیم دوم است و طوایف از جزایر خالدهات عز و عرض از خط استوا کام و نیک و مناسب افتاده که در طول و عرض مرتبه عز و کام دارد و در دره است که طرف شرقی آن کوه ابو قیس و کوه قعبعان است و ابو قیس

(۱) Qur'ān XVII, 1.

(۲) Cf. Bokh. I. 290.

(۳) Here and

throughout حرم or حرام indifferently.

Ek2

Menâzirü'l-avâlim'de yedi ana iklim ve bunların kısımlarını gösteren şekil (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 616, vr. 148^a)